

19. ALTRES ARQUITECTURES GÒTIQUES

L'ànima ha de cercar la llum seguint la llum, per mitjà de claredats successives...., però no corporals sinó espirituals.

Sant Bernat de Claravall: *De consideratione*, segle XII.

La de l'Île-de-France, tot i ser molt potent, no és l'única arquitectura gòtica que neix a mitjan segle XII. En altres indrets, lluny dels territoris de la corona francesa, en sorgeixen alhora altres, també gòtiques perquè són impulsades pel mateix esperit dels nous temps, però molt més lligades a la tradició romànica pel que fa a la naturalesa dels murs i als espais resultants, encara que vinculades també a l'ús innovador de la volta de creueria.

Es tracta en primer lloc de l'arquitectura Plantagenet, anomenada així perquè es desenvolupa en el feu francès d'aquesta família que cenyia la corona d'Anglaterra. Aquesta era una arquitectura gòtica arrelada a les variants romàniques d'aquells territoris del centre i sud de la França de ponent, una arquitectura que tot i influenciar altres terres del sud d'Europa, restarà notablement circumscrita en el temps i en l'espai.

En canvi, l'arquitectura del Cister, que neix, també durant els mateixos anys, amb la fundació del nou orde benedictí,

serà difosa des de la Borgonya cap als camps i boscos d'Europa. Es tracta d'una evolució de la potent arquitectura romànica de Cluny, i les seves característiques, volgutament senzilles, les hem d'atribuir al tarannà del nou orde i a la seva manera d'entendre la religió en la qual, en contraposició amb les tesis de Suger, es manifesta un menyspreu per allò material.

Cent anys després, a mitjan segle XIII, amb el naixement dels ordres mendicants, arribarà encara un nou tipus d'arquitectura gòtica: la dels convents de les ciutats, eminentment adequada a les noves necessitats d'una religió urbana, i també —com l'arquitectura del Cister— doctrinàriament desprecupada pels aspectes més materials.

Durant tota la baixa època medieval i fins a ben entrat el món modern, aquestes arquitectures fecundaran i seran fecundades, contaminaran i seran contaminades per l'arquitectura diocesana de les catedrals urbanes.

Notre-Dame la Grande de Poitiers

Abadia cistercenca de Silvacane.

Església franciscana de Spoleto.

L'arquitectura Plantagenet

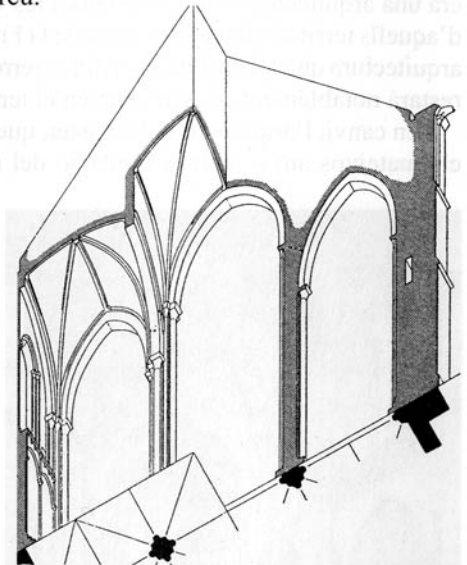
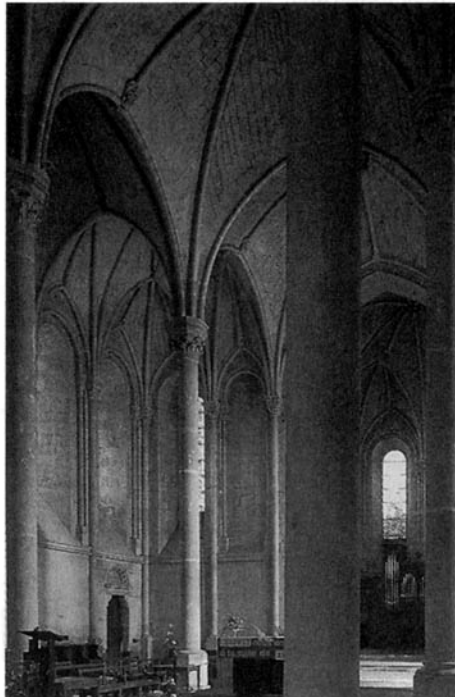
Els territoris de l'oest de França, a un costat i l'altre de la desembocadura del Loire, pertanyien al regne anglonormand, procedents dels nobles que varen conquerir Anglaterra a mitjan segle XI. L'any 1152, el rei d'Anglaterra Enric II Plantagenet, es casà amb Leonor d'Aquitània, recentment divorciada del rei de França Lluís VII, la qual aportà les seves possessions del sud-oest (l'Aquitània) a les del centre i nord-oest (el Poitou i l'Anjou), que pertanyien a l'anglès. Aleshores aquests territoris visqueren una època de prosperitat. Doncs bé, d'aquell temps data l'anomenada arquitectura Plantagenet, un intent d'evolució de l'arquitectura romànica aquitana de cúpules i de l'arquitectura poitevina d'esglésies-saló, un acostament a l'arquitectura gòtica de les voltes de creueria que es feia al nord.

La coberta de la catedral d'Angers, construïda de 1148 a 1153, ens mostra aquest camí de transformació de les cúpules aquitanes, o de simple substitució de velles cobertes lígnies per noves voltes de creueria, unes voltes de planta quadrada, amb la clau més elevada que el vèrtex dels arcs faixons i formers, octopartides, és a dir, amb arcs creuers diagonals i

ortogonals, amb uns nervis prims que només tenen una funció plàstica i de tapajunt. També a Angers fou construïda d'aquesta manera l'església de Saint-Serge a començaments del segle XIII.

L'altra tradició romànica característica d'aquests territoris és l'arquitectura poitevina d'esglésies-saló, és a dir, d'edificis de tres naus, que tenen una altura semblant (només és una mica més alta la central) i de volum compacte, o sigui, sense gaire diferenciació de la capçalera, sense deambulatori i amb altres característiques particulars, com l'alt sòcol sota les finestres, per damunt del qual transcorre de vegades una galeria practicable. També aquests edificis evolucionen vers la nova arquitectura gòtica de cupulades voltes octopartides. Entre ells tenim la mateixa catedral de Poitiers, començada en 1162 i acabada a mitjan segle XIII.

En els anys que segueixen hi haurà una influència de tota aquesta arquitectura cap al sud, però, a partir de 1259, coincidint amb la pèrdua de poder polític de la regió, l'arquitectura gòtica Plantagenet ja no avançarà més i restarà eclipsada pel corrent gòtic septentrional, que progressivament s'estendrà pertot arreu.

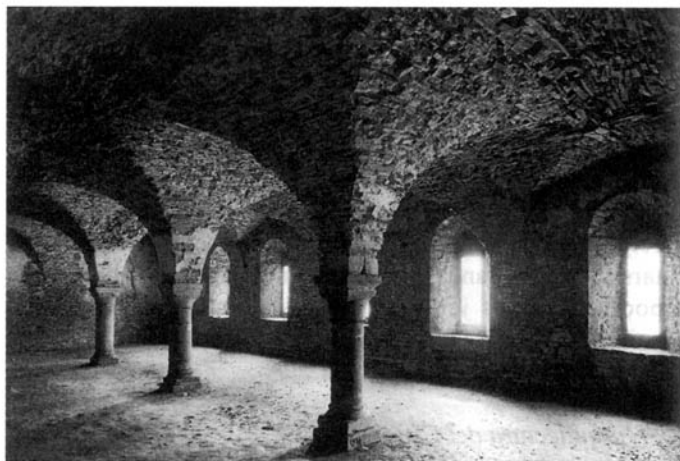
Interior i planta de l'església de Saint-Serge d'Angers i de la catedral de la mateixa ciutat. Damunt d'aquestes ratlles, esquema d'una volta octopartida com les de l'arquitectura gòtica Plantagenet, segons Auguste Choisy.

Monestirs i esglésies del Cister

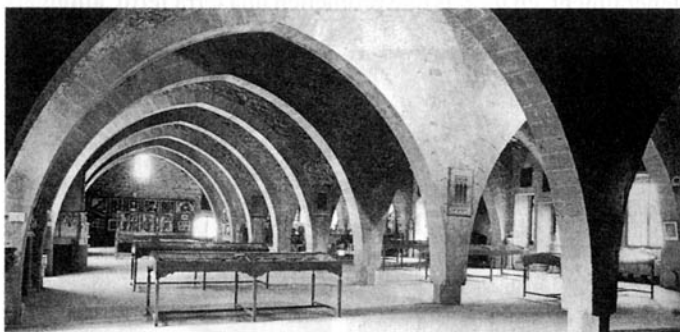
La reforma del Cister

A començaments del segle XII, tot i l'efervescència de les catedrals, seu de les escoles episcopals on s'estudiava la nova teologia, l'espiritualitat ideal d'Europa era encara l'espiritualitat monàstica, la qual també s'havia anat renovant. Efectivament, al mateix temps que Suger advocava per la nova arquitectura gòtica a l'Île-de-France, naixia a la Borgonya l'orde del Cister. El del Cister (de Cîteaux, l'indret de la Borgonya d'on va partir aquest orde) fou el darrer dels grans moviments de reforma monàstica. El seu naixement s'ha d'emmarcar en la revitalització espiritual de finals del segle XI —quan també nasqueren cartoixans, premonstratencs, etc.— i, sobretot, en la crítica explícita al seu propi orde matern, els benedictins de Cluny, pel relaxament de la regla de sant Benet i per la barreja del poder religiós amb el temporal que hi havia. Va ser Robert de Molesmes (Molesmes era una abadia encara lligada a Cluny) qui va fundar l'abadia independent de Cîteaux, en 1098, considerada la casa de govern de l'orde, aquella que li donà el nom i de la qual va sortir Bernat, l'any 1115, a fundar Clairvaux. Quasi simultàniament havien estat inaugurats La Ferté, Pontigny i Morimond, els altres tres monestirs que, amb Cîteaux i Clairvaux, actuarien de cases-mare per a totes les filiacions i subfiliacions futures. El nou orde, poc interessat a immiscir-se en el territori i en el treball dels bisbes, rebé immediatament el suport de la Santa Seu que tractava de recuperar l'espai d'influència perdut a mans de Cluny.

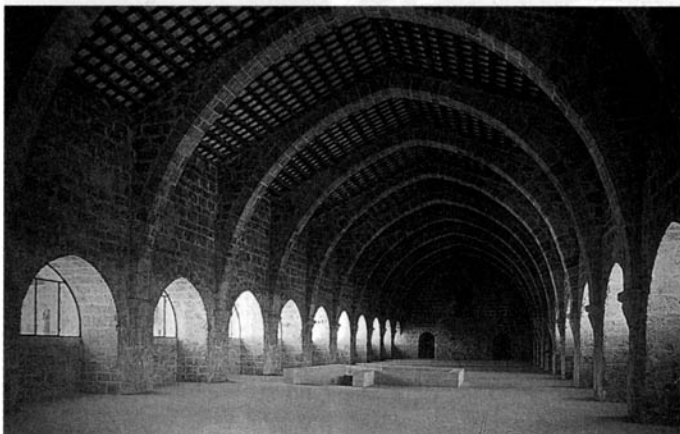
L'any 1119 el papa confirmava la *Charta Caritatis Monasterii Cisterciensis* i, alhora, arribava també el valuós suport de la potent Casa Ducal de Borgonya. Bernat, després sant Bernat de Claravall (de Clairvaux), no n'havia estat el fundador, però sí el principal dinamitzador, el qui va entroncar la reforma monàstica amb l'esperit dels temps canviants i va fer dels seus fills vestits de blanc —per diferenciar-se dels germans negres de Cluny— un exèrcit que basava la seva eficàcia en la radicalització del compromís religiós i en l'explotació racional de la naturalesa, una nova edició de l'*ora et labora* de sant Benet; un exèrcit, en gran part reclutat entre els joves de la noblesa amb ideals cavallerescs i voluntat de croada personal, que proclamava la seva independència, però que actuava en el marc establert pel papa i pel príncep i esdevenia funcional a la manera que aquells tenien d'entendre la evolució de la societat del segle XII.

Refetor de l'abadia de Clermont.

Dormitori del monestir de Poblet.

Dormitori del monestir de Santes Creus.

L'espiritualitat del Cister donava preferència a l'amor i a la fe i rebutjava els estudis que pretenien interpretar la religió a la llum de la raó, establint una rivalitat pública amb les escoles episcopals i amb el nou ambient de les ciutats. L'Església va trobar en l'actitud del Cister la possibilitat d'un enfortiment i, mentre alguns membres de l'orde arribaven al papat, el mateix Bernat de Claravall s'encarregava de predicar contra les heretgies del sud (valdesos al nord de la península italiana i càtars al sud de França, principalment), els quals criticaven la hipocresia de les jerarquies eclesiàstiques enfront de la senzillesa del missatge evangèlic i amenaçaven la integritat cristiana i el predomini de Roma.

L'arquitectura del Cister

Al llarg del segle XII, doncs, el Cister fundava monestirs arreu d'Europa. Aquests monestirs eren construïts, generalment, en indrets que prometien una terra fèrtil, allunyats

de la ciutat, en una vall al costat d'un riu, en un lloc salvatge però sa, prop *de la pedra dura i de l'aigua pura* (DUBY, 1976); les tècniques de construcció i l'enginyeria hidràulica foren, efectivament, dos puntals per als nous establiments. El recinte, en mig de camps i boscos, seria encerclat per un mur que preservés els monjos del brogit del món i alhora els protegís. El seu edifici més important, l'església, sempre dedicada a la Mare de Déu —la del Cister, com la de les catedrals, era també una arquitectura mariana—, era situada en el punt més alt i no estava pensada per a rebre-hi el poble ni per acollir-hi pelegrins; els monjos s'hi aplegaven set vegades al dia (maitines, laudes, ora prima, ora tercia, ora sexta, ora nona, vespres) i una a la nit (completes) per cantar la salmòdia (precedent del cant gregorià) o bé per celebrar-hi la missa; la capçalera era reservada per a ells, mentre els peus eren per als conversos o altres visitants eventuals. En una de les parets laterals de l'església (generalment la solana) s'hi adossa el claustre, amb el lavabo,

Claustre de Santes Creus.

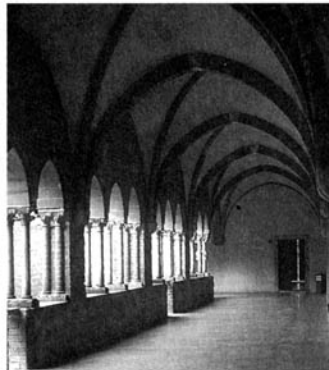
Claustre de Vallbona de les Monges.

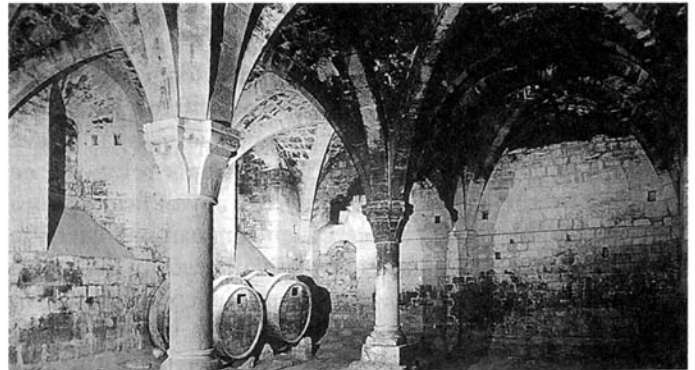
Dormitori del monestir de Vauclair.

Claustre de Maulbronn.

Claustre de Chiaravalle Milanese.

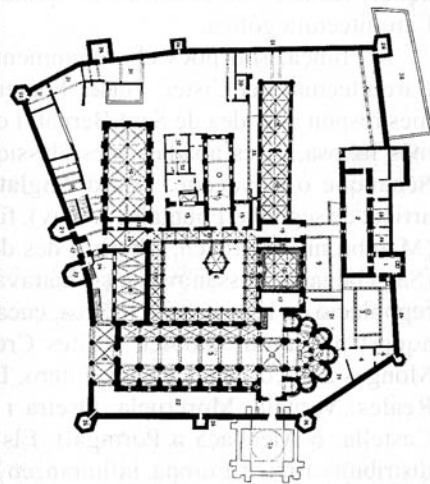
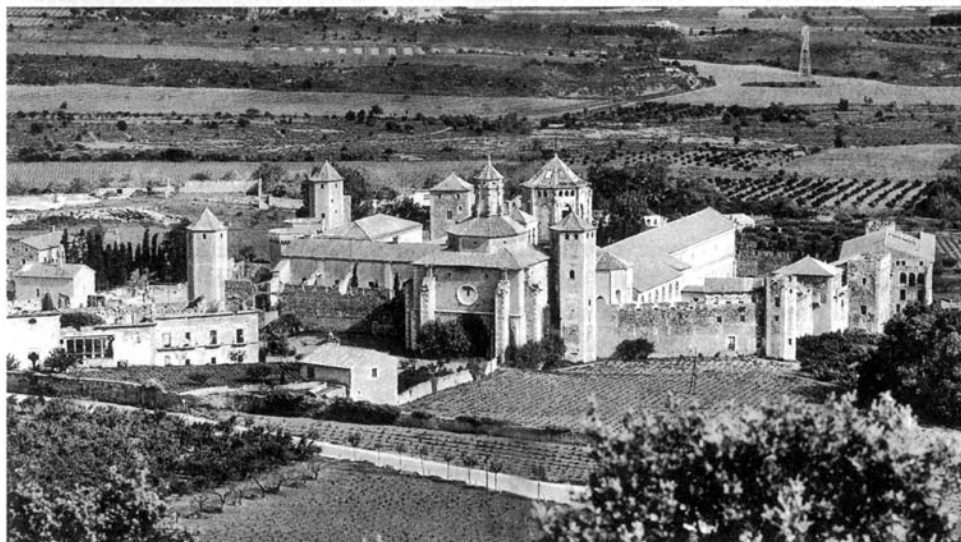
Escriptori del monestir de Santes Creus.

cor del monestir, el porticat del qual dóna accés a les estances que circumden l'església: la sala capitular, els dormitoris (generalment l'única edificació disposada en la planta superior) i les altres estances de la vida diària de la comunitat, com el parlador, el refectori, el calefactor i, més enllà —sempre dins el mur que clou el recinte— les sitges, els corrals, els obradors, etc., com ja hem explicat (fitxa 31).

El plantejament funcional del monestir cistercenc —del qual es diu que Clairvaux n'era el prototip— diferia poc, com es pot veure, d'aquell plantejament antigament establert per la regla benedictina. Només quan integrà la vida dels conversos o llecs (adults que professaven tan sols una part dels vots i es dedicaven preferentment al treball, però amb un rang molt més digne que els servents) varià la ubicació del refectori de la cuina i del rebost, sempre però, disposats en planta baixa; a més, des del gran dormitori comunitari del pis superior, damunt la sala capitular, els monjos podien accedir directament, a través d'una gran escala, al presbiteri de l'església per resar les vuit vegades que manava la regla.

Amb el temps, el monestir dominaria aquell indret salvatge i es constituïria en una illa de vida enmig del camp, en un element ordenador de la societat i de l'economia productiva a més de ser, a la vegada, el referent religiós on sempre s'acollirien els clergues que volguessin enfortir el seu esperit i els senyors que volguessin salvar-se, cosa que propiciava considerables donacions.

D'acord amb la filosofia que havia inspirat la nova regla, també l'arquitectura, com la litúrgia, la vestimenta o els manuscrits (en els quals, per exemple, es prohibien les miniatures) havia de ser austera, sòbria i despullada, però ben feta, perquè l'obra ben feta era el reflex de l'ànima. Sant Bernat, que en part comprenia el luxe en les esglésies i catedrals seculars, volia per als edificis de l'orde una arquitectura arrelada a la tradició borgonyona —sovint, la seva empremta romànica ha fet que hom qualifiqués l'arquitectura del Cister com de transició cap al gòtic—, però depurada dels excessos de Cluny; així, foren prohibides les grans alçades i les torres, les tribunes, les criptes, i els vitralls de colors. Els tons verds, blaus i vermells de l'arquitectura anterior foren substituïts pel vidre clar i per la pedra nua, ja que el revestiment fou totalment prohibit; i, sobretot, fou vedada qualsevol escultura que no fos la imatge de la Mare de Deu. Tot i això, com diu Wolfgang Braunfels: “el mateix desig d'un ordre faria florir l'art; i la voluntat de simplificació, de precisió, de claredat, va centrar l'atenció en la pedra, en la construcció i en la proporció dels espais resultants” (BRAUNFELS, 1975). Per això es parla d'una arquitectura essencial, despullada de tot el que pugui ser superflu, amb una gran puresa de volums i uns espais il·luminats per una llum clara i neta, que respon fonamentalment a l'estricta i exigent programa funcional de la comunitat, una arquitectura que resulta sempre agradable per a aquells que avui defensen la bellesa de l'essencial.

*Monestir de Poblet: vista general
i planta del primer recinte.*

Tanmateix, aquest programa tan auster només es va poder mantenir fins a la mort de sant Bernat (1153). A començaments del segle XIII, més de set-cents monestirs del Cister (entre monjos i monges) s'havien fundat a Europa i l'orde ja es veia amb dificultats per a amagar tanta riquesa, proporcionada pel treball i les donacions, perquè alguns monestirs arribaren a ser més rics que els de Cluny. Conseqüentment, la seva arquitectura començaria a evolucionar fent-se més rica i ornamentada, de manera que, sobretot en l'escultura, es donaria pas a tot el que fins ara havia estat vedat.

Ara bé, molts dels antics trets més significatius romandrien ja per sempre i l'arquitectura cistercenca medieval, avui qualificada també de semigòtica o de gòtica borgonyona, va ser portada arreu amb solucions similars: claredat en l'estructuració general de les plantes; angles rectes i absis quadrats; contenidors funcionals per a usos indistints (tallers, dormitoris, refectoris, etc.); murs amb contraforts que suporten sòbries voltes de canó apuntades, d'aresta nervades després i finalment de creueria; arcs diafragma que formen l'estructura dels murs i que permeten resoldre amb simplicitat cobertes de gran llum; voltes d'aresta nervades sobre columnes amb senzills capitells que cobreixen criptes, sales capitulars o escriptories; en definitiva, uns edificis als quals el destacat paper de l'estructura portant confereix un sòlid aspecte, però que, a la vegada, són conformadors d'una atmosfera senzilla, on la repetició rítmica dels elements donava, ja des de l'inici, aquell caràcter de construcció seriada tan característic de l'arquitectura gòtica.

A França, són pocs els monuments que ens queden de l'arquitectura del Cister. Potser Fontenay seria l'abadia que més respon a la idea de Sant Bernat, i queda també Pontigny, més luxosa, o les abadies més clàssiques del sud, com ara Senanque o Silvacane. Des d'Anglaterra, on l'orde havia arribat de seguida (Fountains Abbey), fins a l'Imperi germànic (Maulbronn, Eberbach, Chorin); des de la península italiana (San Galgano, Fossanova i els Chiaravalle) fins a les terres de repoblació de la península ibèrica, encara avui molt riques en aquest patrimoni (Poblet, Santes Creus i Vallbona de les Monges a la corona d'Aragó; Fitero, La Oliva, Las Huelgas Reales, Veruela, Moreruela, Oseira i altres a la corona de Castella; o Alcobaça a Portugal). Els monestirs del Cister, distribuïts arreu d'Europa, influïran, en l'esperit i en la matèria de tota l'altra arquitectura romànica i gòtica, i, a partir d'un cert moment, seran també influenciats per aquella.

Convents i esglésies dels ordes mendicants

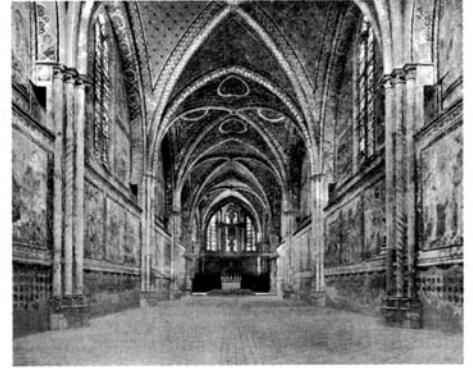
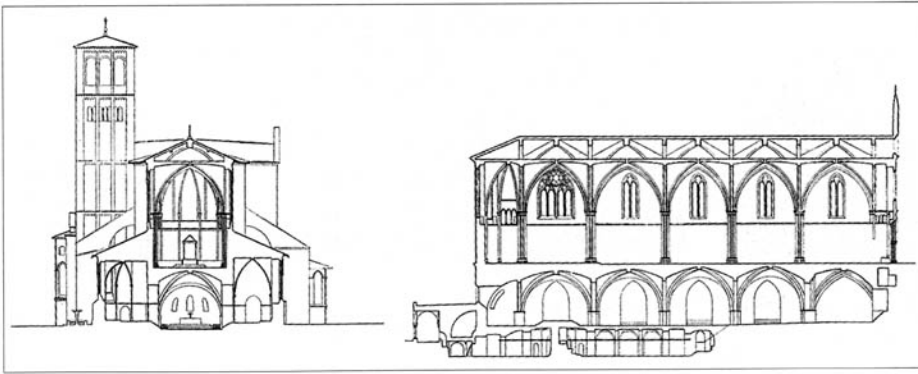
Els ordes mendicants

A començaments del segle XIII, cent anys després del naixement de l'orde del Cister i quan la construcció dels monestirs ja anava de baixa, va sorgir, en el centre de la península italiana, una nova manera d'entendre la renúncia a la vida secular, més adequada als nous temps, la dels anomenats ordes mendicants: Franciscans i Dominicans primer, amb les corresponents branques femenines (Clarisses i Dominicanes) i Carmelites, Agustins, Servites i Mínims (freres i monges) després. A més a més, cal considerar els Mercedaris, els Hospitalers de Sant Joan de Deu, els Templers i els Cavallers Teutons, els quals, tot i ser mendicants, desplegaven una acció militar de suport a les croades, en bona part encara vinculada a un tarannà antic relacionat amb la cavalleria.

Aquesta nova forma d'espiritualitat, que partia de la pobresa més absoluta i rebutjava el treball per tal d'evitar un possible enriquiment, naixia a redós d'unes noves necessitats aparegudes amb el creixement de les ciutats, les quals acollien una progressiva massa de desheretats que només trobaven consol en la fe en un Jesucrist que fos pobre com ells. Efectivament, l'Església va entendre que els ordes mendicants podien pal·liar el fracàs del Cister en la lluita contra l'heretgia cada vegada més estesa, sobretot a les terres del sud, perquè la seva pobresa radical era més popular i propera a les ensenyances evangèliques. La nova religiositat era predicada a canvi d'almoïna per aquests nous ordes iniciats a l'Úmbria per sant Francesc d'Assís, l'any 1208, i a Tolosa de Llenguadoc per sant Domènec de Guzmán, que era d'un poble de Burgos, l'any 1213, fundadors respectivament dels franciscans o freres menors i dels dominicans o predicadors. Dos ordes diferents; més radical i líric els dels franciscans, que es feien dir freres o menorets per a distingir-se dels monjos, però que podien esdevenir sacerdots si volien; i dominat per la serietat religiosa castellana i l'herència racional francesa del Cister, el dels dominicans. Qualitats i actituds que es reflecteixen també en la seva arquitectura (BRAUNFELS, 1975).

L'arquitectura dels ordes mendicants

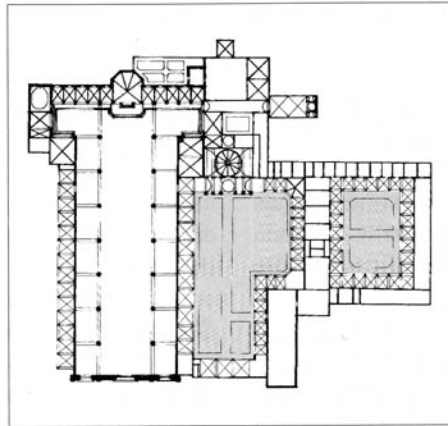
Inicialment, aquests freres predicaven en parròquies i catedrals mentre vivien de qualsevol manera en modestes cases al camp o en hospicis o hospitals de pobres; però, a partir de 1240, quan foren autoritzats a predicar en les seves pròpies

Convent de Sant Francesc a Assís.

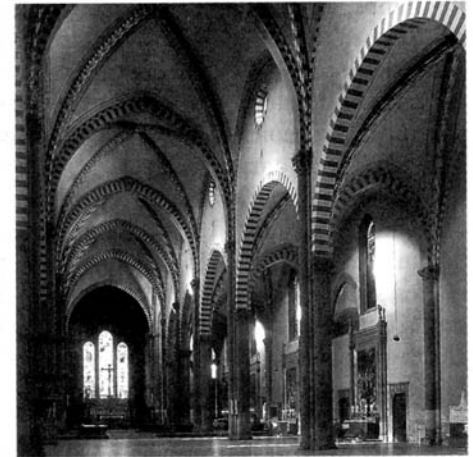
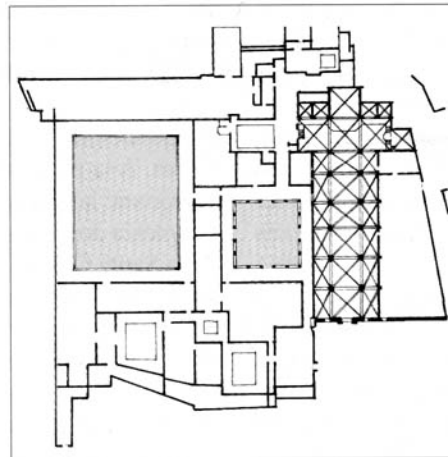
A dalt, seccions i vista interior de l'església del convent de Sant Francesc a Assís casa mare dels franciscans, construït amb dos pisos, damunt d'un abocador per disseny del fundador de l'orde.

Al mig, el convent franciscà de la Santa Croce a Florència, amb la Capella Pazzi dins el primer claustre, construïda en el segle XV, i un segon claustre també del renaixement. La façana de l'església fou acabada al segle XIX. A sota, el convent dominicà de Santa Maria Novella també a Florència. La façana de l'església fou construïda en el segle XV, en ple renaixement.

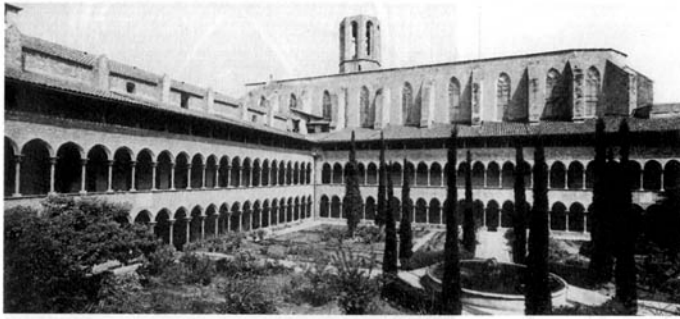

Convent franciscà de la Santa Creu a Florència.

Aquests edificis, tot i que parteixen de la mateixa composició que els convents benedictins, no tenen annexos per al treball al camp ni tampoc circulacions o estances separades entre llecs i monjos, perquè uns i altres estaven barrejats en els convents dels ordes mendicants. També aquí desapareixen els dormitoris i altres dependències comunitàries, ja que els frares mendicants fan la vida a la pròpia cel·la. Algunes dependències, en canvi, com la infermeria, s'engrandien més i més, perquè eren obertes a tots els ciutadans.

Convent dominicà de Santa Maria Novella a Florència.

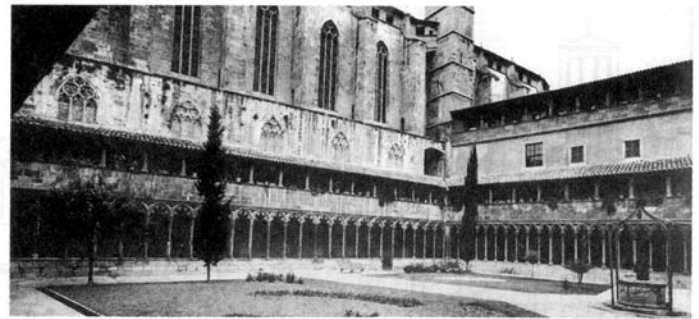

Claustre del convent de les clarisses de Pedralbes, a Barcelona.

seus, construïren nous convents amb espaioses esglésies, primer en els ravals de les ciutats i després dins del mateix recinte de muralles, sobretot en els bulliciosos barris en formació composts per una població nova i creixent.

A grans trets, és pot dir que els nous convents dels ordes mendicants imitaren els monestirs cistercencs, però, inicialment amb una austeritat encara més rígida que aquella del Cister, i arribaren a establir dimensions màximes per als seus edificis, que els volien més funcionals i senzills. En bona part es tractava, una vegada més, de la identificació entre l'estructura constructiva i la forma arquitectònica que ens havia proposat el Cister. El funcionament intern, però, era diferent: l'espiritualitat molt més individual dels nous ordes exigia la compartimentació dels espais, sobretot dels dormitoris, a base de personalitzar les cel·les i feia que altres espais anessin perdent gradualment la seva condició comunitària.

També, a la llarga, les canviants exigències funcionals, el recolzament del poder —de la reialesa i, sobretot, de la nova burgesia ascendent—, així com també els mateixos canvis culturals de l'entorn, relaxaren les dures condicions inicials, per bé que no aconseguiren d'esborrar una empremta pròpia, perdurable i característica, una empremta que, en l'arquitectura, podríem quasi resumir en el seu aspecte més aparent: l'espai únic. Un espai, ample i allargassat de grans dimensions que permetés allotjar el màxim nombre de fidels i els fes sentir units i forts a l'hora de la prèdica; un espai al servei del qual, sovint se suprimien transseptes i naus laterals i es disposaven capelles entre els grans contraforts dels murs. La coberta, quasi sempre era senzilla, de fusta, sobre la nau, excepte en el presbiteri —reservat als frares, i il·luminat per grans finestrals de llum clara— que era de voltes. En alguns indrets, als territoris de la corona d'Aragó per exemple, es

Claustre del convent dels franciscans, a Palma de Mallorca.

feia molt ús dels arcs diafragma que segmentaven l'espai i suportaven una simple coberta de fusta; o, si les naus es cobrien amb voltes, aquestes eren de planta quadrada, quadripartides, recordant de vegades l'arquitectura Plantagenet. I, tot plegat, tenia una senzillesa ornamental que prioritzava la pintura mural sobre l'escultura. L'arquitectura actuava com a imatge publicitària del contingut, com diu Renato Bonelli: “una església com un gran paller singular i inconfusible, exhibit amb forta evidència en el cor dels centres urbans i en les places dels nous barris, una forma significant de l'esperit dels ordes, en què els mendicants van aconseguir transformar el signe d'humilitat en signe de grandesa, sense perdre la imatge de la pobresa” (Francesco d'Assisi. *Chiese e Conventi*. Milano, 1982). Tota una manera de fer que, a més a més, sobretot pel que fa a l'arquitectura franciscana, entroncava amb la tradició del seu lloc d'origen: la particular arquitectura romànica de la Itàlia central que, allunyada d'allò que succeïa darrere els Alps, havia continuat emmirallada en el món clàssic.

Els ordes mendicants s'estengueren arreu i les seves idees i edificis tingueren una influència notable en la resta de l'arquitectura gòtica. Encara avui se'n poden contemplar les traces. A la península itàlica és on la seva presència fou més important: la casa mare dels franciscans, San Francesco a Assís; l'església dominicana de Santa Maria Novella o la franciscana de la Santa Croce, ambdues a Florència; els grans edificis dels mendicants venecians, San Giovanni e Paolo, dels dominicans, i Santa Maria Gloriosa dei Frari, dels franciscans. Al migdia de França tenim, per exemple, el convent dels Jacobins a Tolosa de Llenguadoc, casa mare dels dominicans. A Catalunya, el convent de les clarisses, a Pedralbes de Barcelona, per exemple, mostra encara avui els trets característics d'aquesta arquitectura tan arrelada.